

AKTIVITY SLOVENSKÝCH MIMOVLÁDNÝCH ORGANIZÁCIÍ V PROSPECH UTEČENCOV A IMIGRANTOV POČAS EURÓPSKEJ MIGRAČNEJ KRÍZY¹

Martina Bolečeková

Zhrnutie

V súvislosti s aktuálnou migračnou krízou v Európskej únii je vo vedeckých kruhoch zatiaľ pomerne málo pozornosti venovanej aktivitám mimovládnych organizácií v prospech migrantov a utečencov. Predkladaná štúdia si kladie za cieľ, na základe sekundárneho a primárneho kvalitatívneho výskumu, čiastočne vyplniť túto medzeru a prezentovať aktivity slovenských MVO v oblasti migrácie, so zameraním na aktivity súvisiace s migračnou krízou. V prvej časti stručne predstavíme situáciu v oblasti migrácie, s dôrazom na dopady migračnej krízy na Slovensku. Druhá časť prezentuje výsledky pološtruktúrovaných rozhovorov s predstaviteľmi slovenských MVO. Humanitárna situácia v EÚ vyvolala na Slovensku značné reakcie a aj vďaka geografickej blízkosti mnohí slovenskí dobrovoľníci a dobrovoľníčky pomáhali zvládať krízové situácie v najviac zasiahnutých krajinách.

Kľúčové slová: migračná kríza, humanitárna kríza, mimovládne organizácie, dobrovoľníctvo, Slovenská republika

Abstract

ACTIVITIES OF SLOVAK NON-GOVERNMENTAL ORGANISATIONS ASSISTING REFUGEES AND IMMIGRANTS DURING THE EUROPEAN MIGRATION CRISIS

In connection with the current migration crisis in the European Union little attention is devoted to numerous activities of non-governmental organisations supporting migrants and refugees. Based on secondary and primary qualitative research, the paper tries to fill this gap and presents activities of Slovak NGOs in the area of migration focusing on their reactions to the migration crisis. In the first part, the migration situation in Slovakia is briefly analysed, with the stress on the impacts of the migration crisis. Second part presents the findings of semi-structured qualitative interviews with representatives of Slovak NGOs. The humanitarian situation in the EU provoked considerable reactions in Slovakia, and thanks to the geographical proximity many Slovak volunteers helped manage the crisis situation in mostly affected countries.

Keywords: migration crisis, humanitarian crisis, non-governmental organisations, volunteering, Slovak Republic

1 Štúdia vznikla vďaka podpore OP Výskum a vývoj pre projekt „Centrum excelentnosti so zameraním na výskum otázok národnej a medzinárodnej bezpečnosti (ITMS: 26220120010)“, spolufinancovaného zo zdrojov Európskeho fondu regionálneho rozvoja.

Úvod

Začiatkom roku 2015 sa v Európskej únii naplno prejavila migračná a utečenecká kríza, t.j. prílev veľkého počtu neregulárnych imigrantov, ktorý členské štáty EÚ prestávali zvládať². Označenie krízy ako „migračnej a utečeneckej“ sa zaužívalo najmä z dôvodu zmiešaného charakteru migračných tokov, ktoré sú tvorené tak osobami opúšťajúcimi krajinu pôvodu z donútenia, ako aj ekonomickými migrantmi. V ďalšom texte budeme pre zjednodušenie používať označenie „migračná kríza“.

Migračná kríza sa začala intenzívne prejavovať už koncom roka 2014. Zvyšujúce sa počty migrantov a utečencov, ktorí opustili svoje domovské krajiny na rôznych kontinentoch z dôvodu vojnových konfliktov, porušovania ľudských práv alebo kvôli chudobe, sa cez Stredozemné more, ale aj po súši cez Juhovýchodnú Európu, vydali za novým životom do členských štátov Európskej únie. V mnohých krajinách ležiacich na migračných trasách vyústila situácia až do humanitárnej krízy³, čo vyvolalo mnoho otázok ohľadne vysporiadania sa s touto záťažou, a to nielen v krízou postihnutých krajinách, ale aj v rámci EÚ ako celku.

Reakcie členských štátov EÚ na migračnú krízu a postoje ich predstaviteľov sú často prezentované v médiách, analyzované odbornou i laickou verejnosťou, a teda aj pomerne známe. Spravidla menej prezentované, a teda aj menej známe, bývajú postoje a aktivity neštátnych aktérov, spomedzi ktorých významné miesto bezpochyby zaujímajú mimovládne organizácie. Mimovládnymi organizáciami a rôznymi aspektmi fungovania tretieho sektora na Slovensku sa zaoberajú viacerí odborníci: Kuvíková (napr. *Neziskové organizácie v Európskej únii*, 2004), Marček (napr. *Financovanie neziskového sektora na Slovensku po roku 1989*, 2004), Brozmanová Gregorová (napr. *Tretí sektor a mimovládne organizácie*, 2009), Majduchová (napr. *Neziskové organizácie*, 2009), Bútora (napr. *Aktívne občianstvo a mimovládny sektor na Slovensku. Trendy a perspektívy*, 2012), Vaceková a Murray Svidroňová (*Nonprofit organizations in selected CEE countries: A journey to sustainability*, 2016) a iní; avšak aktivity mimovládnych organizácií súvisiace s migračnou krízou sú zatiaľ v mnohých členských štátoch EÚ, vrátane Slovenskej republiky, preskúmané nedostatočne.

Predkladaná štúdia si preto stanovila za cieľ skúmať aktivity slovenských mimovládnych organizácií v súvislosti s migračnou krízou. V tomto kontexte sa zameriame najmä na to, či a ako migračná kríza ovplyvnila pôsobenie slovenských mimovládnych organizácií, t.j. v akej forme, resp. v akom rozsahu sa slovenské mimovládne organizácie zapojili do diania počas migračnej krízy. Zároveň budeme porovnávať aktivity slovenských mimovládnych organizácií pred a počas udalostí, ku ktorým došlo v roku 2015.

Veľký počet a rôznorodý charakter zamerania slovenských mimovládnych organizácií neumožňuje (a s ohľadom na vytýčený cieľ to ani nebolo nevyhnutné) osloviť v rámci nášho výskumu všetky mimovládne organizácie, a preto sme pristúpili k selekcii tých organizácií, u ktorých bol najväčší predpoklad, že realizovali aktivity súvisiace

2 Podľa Medzinárodnej organizácie pre migráciu (IOM) prišlo v roku 2015 do EÚ po mori viac než milión a po súši viac než 34 000 migrantov. (IOM, 2015)

3 Humanitárne krízy neboli prítomné len v štátoch prijímajúcich migrantov a utečencov, ale už aj pre ich vstupom na územie EÚ: podľa IOM v roku 2015 viac než 3 700 migrantov zahynulo počas pokusu dostať sa cez Stredozemie. (IOM, 2015)

s migračnou krízou. Z tohto dôvodu sme sa rozhodli v prvej fáze výskumu prostredníctvom dotazníka a elektronickej pošty osloviť všetky organizácie združené v Platforme mimovládnych rozvojových organizácií a členov Platformy dobrovoľníckych centier a organizácií (spolu 48 organizácií), a následne, po vyhodnotení odpovedí, v druhej fáze prostredníctvom kvalitatívneho výskumu vo forme pološtruktúrovaných telefonických rozhovorov s reprezentantmi siedmych slovenských mimovládnych organizácií podrobnejšie skúmať ich aktivity v súvislosti s migračnou krízou, pričom sme sa zamerali predovšetkým na rýchlosť reakcie, organizačné, materiálno-technické a personálne zabezpečenie aktivít, a tiež prípadné zmeny v zaužívaných spôsoboch práce danej organizácie vplyvom vzniknutej situácie.

V súlade s vytýčeným cieľom je štúdia rozdelená do dvoch hlavných častí. V prvej časti je stručne predstavený migračný profil Slovenskej republiky pred vypuknutím migračnej krízy, a následne sa zameriame na prezentáciu dopadov migračnej krízy na Slovenskú republiku, vrátane reakcií na migračnú krízu zo strany štátneho sektora, ktorý do značnej miery determinuje aj pôsobenie mimovládnych organizácií humanitárneho a rozvojového zamerania. Podpora projektov mimovládnych organizácií z finančných prostriedkov vyčlenených zo štátneho rozpočtu (ale napr. aj prostriedkov z rôznych fondov Európskej únie, ktoré koordinujú jednotlivé ministerstvá) na základe grantových výziev, tvorí nezanedbateľnú (v niektorých prípadoch dokonca dominantnú) časť ich financovania. (Informácie zverejnené štátnymi orgánmi v súvislosti s podporou projektov mimovládnych organizácií zároveň predstavovali významný zdroj pri mapovaní ich aktivít.) V druhej časti štúdie sú prezentované konkrétne výstupy oboch fáz nášho výskumu mimovládnych organizácií a ich aktivít počas migračnej krízy.

1. Migračný profil Slovenskej republiky a dopady migračnej krízy

Pred migračnou krízou nepatrili na Slovensku otázky súvisiace s medzinárodnou migráciou k ťažiskovým oblastiam záujmu, a to aj napriek tomu, že v minulosti bolo dnešné územie SR, rovnako ako územia iných štátov Európy, osídľované a ovplyvňované migračnými prúdmi. V slovenskej histórii významne rezonuje aj emigrácia obyvateľstva, či už za prácou, alebo nútená emigrácia zapríčinená rôznymi politickými dôvodmi. V druhej polovici 20. storočia dochádza k významnému obmedzovaniu slobodného pohybu obyvateľstva, ktoré končí pádom komunizmu v roku 1989. Tento rok predstavuje v novodobej histórii Slovenska významný míľnik, a rovnako významný je aj jeho dôsledok – pád „železnej opony“, ktorý znamenal opätovné rozprúdenie migračných tokov medzi Východom a Západom.

Z hľadiska medzinárodnej migrácie sa pre SR stal zlomovým rok 2004 – vstup do Európskej únie. Po roku 2004 dochádza k nárastu legálnej migrácie v dôsledku presunov obyvateľstva SR do iných štátov EÚ, ako aj zvyšovaním počtu štátnych príslušníkov členských štátov EÚ na území SR. Na druhej strane zaznamenali slovenské úrady po roku 2004 výrazný pokles nelegálnej migrácie, či už v podobe pokusov o nelegálne prekročenie štátnych hraníc, ako aj nelegálneho pobytu cudzincov na slovenskom štátnom území, čo bezpochyby súvisí so zvýšením ochrany štátnej hranice s Ukrajinou, ktorá je zároveň vonkajšou hranicou EÚ. (Divinský, 2009)

Slovenská republika patrí dlhodobo ku krajinám s nízkym podielom cudzincov na celkovej počte obyvateľov, v rámci EÚ sa radí na posledné miesta. Podľa údajov

z roku 2015 malo inú ako slovenskú štátnu príslušnosť 1,56% populácie (84 787 osôb). Slovenská republika sa tak zaraďuje na šieste miesto štátov EÚ s najnižším počtom cudzincov s legálnym pobytom na štátnom území⁴. (IOM, 2016)

V súlade s celosvetovými trendmi je aj na Slovensku najpočetnejším typom imigrácie dobrovoľná legálna imigrácia, ktorej väčšiu časť tvorí legálna pracovná imigrácia a nezanedbateľnú časť legálna imigrácia z rodinných dôvodov. Napriek súčasnej migračnej kríze je najdynamickejšie sa rozvíjajúcim typom migrácie do SR imigrácia za prácou – za zamestnaním a za podnikaním. V súvislosti s pracovnou imigráciou by sme osobitne chceli poukázať na skutočnosť, že migranti za prácou do SR sa doposiaľ vyznačovali pomerne vysokou úrovňou dosiahnutého vzdelania, pričom podiel vysokokvalifikovaných migrantov zvyšujú najmä pracovní migranti zamestnaní v automobilovom priemysle, prevažne na manažérskych pozíciách. Pre SR by bolo určite prínosom, keby sa tento trend imigrácie kvalifikovanej pracovnej sily podarilo zachovať, resp. keby sa prílev kvalifikovaných pracovných migrantov podarilo ešte zvýšiť. Hlavným dôvodom sú aktuálne negatívne demografické trendy a ich širokospektrálne dôsledky (bližšie pozri napr. Čajka, 2012; Olejárová, 2016).

Čo sa týka vývoja v oblasti nelegálnej migrácie, štatistiky o počtoch nelegálnych migrantov nemožno považovať za presné, v podstate ide vždy len o odhady. V rámci SR sú však v súlade s legislatívou EÚ zbierané údaje, najmä údaje týkajúce sa počtov zadržaných osôb, odopretia vstupu na územie SR, zamietnutých a späť vzatých žiadostí o azyl, vydaných rozhodnutí o administratívnom a súdnom vyhostení a zákaze vstupu a o návratoch, na základe ktorých je možné analyzovať vývojové trendy v oblasti nelegálnej imigrácie. (Mrlianová, Ulrichová, Zollerová, 2011) Na základe údajov uvedených v Tabuľke č. 1 môžeme konštatovať, že počet (odhalených) nelegálnych migrantov klesá, pričom k najvýraznejšiemu poklesu došlo v roku 2008, čo, ako môžeme dedukovať, bolo v dôsledku opatrení súvisiacich s našim členstvom v schengenskom priestore, najmä v dôsledku posilnenia ochrany našej východnej hranice s Ukrajinou. Je však tiež potrebné poukázať na skutočnosť, že v dôsledku zrušenia kontrol na vnútorných hraniciach sa zmenil pomer medzi počtom vykazovaných neoprávnených prekročení štátnej hranice a počtom neoprávnených pobytov, a to „v prospech“ neoprávnených pobytov, nakoľko odhaliť neoprávnené prekročenie štátnej hranice v priestore bez hraničných kontrol je náročné, a teda odhaľovanie nelegálnej imigrácie sa presúva do vnútrozemia.

Ďalší typ migrácie – nútená migrácia, zahrňuje utečencov a vnútorne vysídlené osoby (internally displaced persons, IDPs), teda všetky osoby, ktoré majú nárok na niektorú z foriem medzinárodnej ochrany – v slovenských podmienkach na azyl v prípade utečencov, resp. na doplnkovú ochranu v prípade ich rodinných príslušníkov a dočasnú ochranu v prípade odídencov (čo je slovenský ekvivalent pre vnútorne vysídlené osoby). Tabuľka č. 2 prezentuje, ako sa vyvíjal počet žiadateľov o azyl od vzniku samostatnej SR až do vypuknutia aktuálnej migračnej krízy. Z uvedeného je zrejmé, že SR sa počas migračnej krízy nezaradila medzi cieľové krajiny prichádzajúcich utečencov.

4 Po Litve (0,75%), Chorvátsku (0,65%), Bulharsku (0,62%), Rumunsku (0,35%) a Poľsku (0,15%). Najväčšiu skupinu z uvedených 84 787 cudzincov žijúcich v SR tvoria štátni príslušníci iných členských štátov EÚ (EÚ 28), a to až 58,4%.

Tabuľka č. 1 | Vybrané údaje o vývoji nelegálnej migrácie na území SR

Rok	Počet zadržaných osôb	Nelegálne prekročenie štátnej hranice	Nelegálny pobyt cudzincov na území SR	Zabránenie vstupu	Vydané rozhodnutia o vyhostení	Vykonané vyhostenia
2005	7821	4958	2863	7793	x*	x*
2006	7515	4037	3478	2911	3499	2415
2007	6662	3309	3353	1832	3296	2398
2008	2320	1020	1300	1540	1655	1295
2009	1715	570	1145	855	1180	900
2010	1440	495	945	841	871	598
2011	1219	390	829	604	700	576
2012	1479	658	821	614	571	404
2013	1091	398	693	449	643	432
2014	1304	240	1064	517	1027	725
2015	2535	222	2313	486	1720	1261

Zdroj: MVSR 2005–2015

x* neuvedené

Tabuľka č. 2 | Azyl a doplnková ochrana na území Slovenskej republiky

Rok	Počet žiadostí o udelenie azylu	Udelený azyl	Neudelený azyl	Poskytnutá/neposkytnutá doplnková ochrana	Zastavené konania	Udelené štátne občianstvo
2005	3549	25	827		2930	2
2006	2849	8	861		1940	5
2007	2642	14	1177	82/646	1693	18
2008	909	22	416	66/273	457	4
2009	822	14	330	98/165	460	1
2010	541	15	180	57/101	361	3
2011	491	12	186	91/47	270	7
2012	732	32	334	104/153	383	0
2013	441	15	124	34/49	352	7
2014	331	14	197	99/41	163	12
2015	330	8	124	41/24	148	5
Spolu	58 321	653	7 908	672/1 499	49 438	238

Zdroj: MV SR, 2016a

Vplyv migračnej a utečeneckej krízy bol teda na Slovensku v porovnaní s jeho susedmi, Maďarskom a Rakúskom, oveľa menej intenzívny. Za hlavný dôvod možno považovať jednak geografickú polohu, ale aj socioekonomickú situáciu. Na rozdiel od Maďarska, Slovensko neležalo na najfrekventovanejších migračných trasách. A na rozdiel od Rakúska, Slovensko ešte stále nezískalo imidž „vyspelého európskeho štátu“, ktorý by mohol pritiahnuť migrantov a utečencov, a to aj napriek tomu, že od pádu komunizmu už prešlo viac než štvrtstoročie. Aj z dôvodu uvedeného spoločensko-politického vývoja bolo Slovensko takmer polstoročie izolované od prirodzených medzinárodných migračných tokov a v súčasnosti patrí ešte stále k členským štátom EÚ s najnižším percentom imigrantov v rámci populácie. Možno aj tento fakt prispieva k vnímaniu Slovenska ako krajiny, ktorá nie je pozitívne naklonená imigrácii.

Hoci sa Slovensko ani počas krízy v roku 2015 nestalo cieľom migrantov a utečencov, napriek tomu sa v súvislosti s krízou dostalo do povedomia v rámci celej EÚ. Dôvodom bol najmä negatívny postoj slovenských politických predstaviteľov, na čele s predsedom vlády Robertom Ficom, voči masívnej imigrácii. Argumentácia politikov sa pritom opiera najmä o „obavy o bezpečnosť“⁵, ale domnievame sa, že významnú úlohu zohrali aj parlamentné voľby, ktoré sa na Slovensku konali 5. marca 2016. Slovenská republika nielenže odmietla rozhodnutie o povinnom prerozdeľovaní žiadateľov o azyl medzi členské štáty EÚ, ale navyše ešte podala proti Rade EÚ žalobu na Európsky súdny dvor a žiada anulovanie rozhodnutia o povinných kvótach. Tento krok len podčiarkol imidž Slovenska ako krajiny, ktorá nechce prijímať utečencov a prejavíť solidaritu s ostatnými členskými štátmi EÚ.

V záujme objektivity je však nevyhnutné zmieniť aj aktivity, ktoré Slovensko podniklo v snahe pomôcť riešiť náročnú situáciu, spôsobenú enormnými migračnými tokmi: Slovenská republika napr. vyslala policajné jednotky, aby pomáhali na hraniciach v krajinách v rámci aj mimo EÚ, ktoré sú vystavené migračným tlakom⁶; vláda tiež uzatvorila bilaterálnu dohodu s Rakúskom, na základe ktorej sú žiadatelia o azyl v Rakúsku dočasne, kým bude rozhodnuté o ich žiadosti o azyl, ubytovaní v znovuotvorenom azylovom centre v Gabčíkove. V spolupráci s občianskym združením Pokoj a dobro prijalo Slovensko natrvalo skupinu 149 irackých kresťanov⁷. Slovenská republika tiež v septembri 2016 prisľúbila, že do roku 2021 poskytne 550 vládnych štipendií pre utečencov. (SITA, 21.9.2016)

Z vyššie uvedeného je zrejmé, že štátne inštitúcie zodpovedné v Slovenskej republike za realizáciu koncepcie migračnej politiky spolupracujú aj s mimovládnymi organizáciami. Túto skutočnosť nám v mailovej komunikácii potvrdila pracovníčka Migračného úradu Ministerstva vnútra SR: „V podmienkach SR je rozvinutá dobrá spolupráca s MVO a obcami, ktoré poskytujú doplnkové služby v azylových zariadeniach Migračného úradu MV SR, a v súčasnosti aj s účelovým zariadením cirkvi Slovenskou katolíckou charitou zabezpečujúcou integračný proces osôb s udelenou medzinárodnou ochranou.“ (Bolhová, 2016)

5 Androvičová (2015) konštatuje, že bezpečnostný aspekt dominoval diskusiám o migrácii na Slovensku už pred vypuknutím migračnej krízy.

6 V októbri 2015 do Maďarska (50 osôb), v novembri 2015 do Slovinska (20 osôb), vo februári 2016 do Macedónska (25 osôb). (MV SR, 2016b)

7 Po roku ostali na Slovensku približne dve tretiny utečencov z Iraku, ostatní sa vrátili späť. (Denník N, 2016)

Kým z prostriedkov štátneho rozpočtu sa zabezpečujú len základné služby pre žiadateľov o azyl v azylových zariadeniach (ubytovanie, stravovanie, vreckové, základné hygienické potreby, zdravotná starostlivosť a jednorazový príspevok vo výške 1,5 násobku životného minima pre osobu, ktorej bol udelený azyl), mimovládne organizácie a obce poskytujú doplnkové služby, napr. sociálnu a psychologickú pomoc, právne poradenstvo, vzdelávanie – výučbu slovenského jazyka, voľnočasové aktivity, doplnkovú materiálnu pomoc, doplnkovú zdravotnú starostlivosť, tlmočenie.

Oblasťou, pri ktorej sú mimovládne organizácie zapojené veľmi intenzívne, je oblasť integrácie. Táto oblasť je síce v prípade integrácie osôb s udelenou medzinárodnou ochranou zabezpečovaná štátom, ale deje sa tak prostredníctvom projektov realizovaných z prostriedkov Fondu pre azyl, migráciu a integráciu⁸. Migračný úrad Ministerstva vnútra SR je vecným garantom týchto projektov, t.j. kontroluje kvalitu realizovaných činností a služieb. Projekty ako také, ich výber a hodnotenie, manažuje odbor zahraničnej pomoci MV SR. Spolupráca prebieha na základe grantovej zmluvy. (Bolhová, 2016)

2. Mapovanie aktivít slovenských mimovládnych organizácií v súvislosti s migračnou krízou

Občianske a dobrovoľnícke aktivity majú na Slovensku dlhú tradíciu. Zakladanie prvých neziskových organizácií sa spája s formovaním a činnosťou cirkví. Ako príklad môžeme uviesť charity a inštitúcie poskytujúce sociálne a zdravotné služby pre chudobných (Brozmanová Gregorová, 2009). Hoci spoločensko-politický vývoj väčšinu dvadsiateho storočia rozvoju tretieho sektora na Slovensku neprial, po roku 1989 nastáva zlom⁹ a po vzniku samostatnej Slovenskej republiky môžeme hovoriť o ďalšej akcelerácii rozvoja tretieho sektora¹⁰.

8 Z tohto fondu sú realizované projekty zamerané na integráciu osôb s udeleným azylom alebo poskytnutou doplnkovou ochranou, ako aj projekty zamerané na služby poskytované žiadateľom o azyl v azylových zariadeniach Migračného úradu MV SR. Z mimovládnych organizácií zabezpečuje v súčasnosti služby pre žiadateľov o azyl v azylových zariadeniach Migračného úradu MV SR Slovenská humanitná rada.

Zoznam všetkých projektov (teda nielen projektov mimovládnych organizácií) podporených z Fondu pre azyl, migráciu a integráciu, ktoré majú byť realizované v roku 2016 je dostupný na stránke Ministerstva vnútra SR <http://www.minv.sk/?podporene-projekty-5>.

9 V roku 1990 bol prijatý dôležitý zákon o občianskych združeniach a spolkoch.

10 V roku 1998, teda necelých desať rokov od Nežnej revolúcie, bolo na Slovensku 23 142 neziskových organizácií, z ktorých 17 149 bolo mimovládnych. V nasledujúcich desiatich rokoch sa tento počet viac než zdvojnásobil. Najaktuálnejšie dáta sú dostupné z roku 2012 a ukazujú, že počet neziskových organizácií rastie (44 186 registrovaných neziskových organizácií v štyroch základných právnych formách, z toho 37 395 aktívnych), hoci niektorých právnych foriem – príspevkových organizácií a neinvestičných fondov, je menej. Nárast neziskového sektora na Slovensku možno sledovať aj na základe vývoja zamestnanosti v tomto sektore – podľa Štatistického úradu SR pracovalo v mimovládnych organizáciách 44 036 zamestnancov a ďalších 306 854 sa do neziskového sektora zapájalo ako dobrovoľníci. (Bližšie pozri Vaceková, Murray Svidroňová, 2016)

Na Slovensku existujú 4 základné právne formy neziskových organizácií¹¹: nadácie, neinvestičné fondy, neziskové organizácie poskytujúce všeobecne prospešné služby (všeobecne prospešné spoločnosti) a občianske združenia. Okrem týchto právnych foriem pôsobia v treťom sektore ešte záujmové združenia právnických osôb, účelové zariadenia cirkví a náboženských spoločností a organizácie s medzinárodným prvkom.

Všetky vyššie uvedené typy organizácií spája, že neboli založené alebo zriadené za účelom podnikania (aj keď zákony to niektorým formám umožňujú, nie však ako hlavnú činnosť). Najbežnejšou právnou formou neziskových organizácií na Slovensku je občianske združenie.

Čo sa týka počtu, štruktúry, zamerania, aktivít, spoločenského prínosu, ekonomickej sily, atď., na Slovensku sú o mimovládnych organizáciách dostupné iba neúplné informácie, nakoľko, na rozdiel od Českej republiky, na Slovensku neexistuje satelitný účet neziskových organizácií Štatistického úradu. (Vaceková, Murray Svidroňová, 2016) Z tohto dôvodu, ako už bolo zmienené v úvode, sme pristúpili k selekcii mimovládnych organizácií a v rámci výskumu sme oslovili (e-mailom) len organizácie združené v Platforme mimovládnych rozvojových organizácií a členov Platformy dobrovoľníckych centier a organizácií (spolu 48), resp. v druhej fáze (telefonický rozhovor) 7 slovenských mimovládnych organizácií s aktivitami v skúmanej oblasti. Ešte pred prezentáciou výsledkov primárneho výskumu sa zameriame na predstavenie mimovládnych organizácií a ich projektov, podporených v rámci tzv. Výzvy k ľudskosti.

2.1 Výzva k ľudskosti

Reakcia mimovládneho sektora na migračnú krízu, ktorá u slovenskej verejnosti rezonovala najvýraznejšie, bola organizácia petičnej akcie s názvom Výzva k ľudskosti¹². Signatári petície vyzývali vládu Slovenskej republiky k podpore aktivít na sanáciu dôsledkov krízy a pomoc utečencom. Vďaka tejto výzve schválila vláda v októbri 2015 finančnú pomoc na humanitárne projekty pre mimovládne organizácie poskytujúce pomoc pri utečeneckej kríze¹³. Finančný príspevok Výzvy k ľudskosti prerozdelený vo výške 500 000 € vyčlenený zo zdrojov národnej loterievej spoločnosti TIPOS¹⁴. Prehľad podporených projektov je uvedený v nasledujúcej tabuľke.

11 Nie všetky neziskové organizácie musia byť nevyhnutne aj mimovládne.

12 <https://www.facebook.com/vyzvakludskosti/>

13 Laco Oravec, programový riaditeľ Nadácie Milana Šimečku, označil tento prístup zo strany štátu, keď na jednej strane odmietame utečencov, ale na druhej strane sme ochotní uvoľniť finančné prostriedky na vybrané aktivity, za alibistický.

14 Prerozdelenie prostriedkov vychádza z rozhodnutia Rady Výzvy k ľudskosti, v ktorej sú zastúpení iniciátori výzvy, nezávislý odborník a zástupcovia spoločnosti Tipos ako pozorovatelia.

Tabuľka č. 3 | Prehľad podporených projektov v rámci Výzvy k ľudskosti

Názov organizácie	Aktivita	Výška podpory
1. kolo		
Človek v ohrození, o.z.	poskytovanie akútnej humanitárnej pomoci pre najviac ohrozených ľudí na úteku v Srbsku a okolitých krajinách	54 325 €
Liga za ľudské práva	právna pomoc utečencom	24 999, 69 €
Evanjelická diakonia ECAV na Slovensku	poskytovanie pomoci utečencom na ceste cez Európu	20 000 €
Magna deti v núdzi	zdravotná a psychosociálna pomoc pre deti a rodiny na úteku	104 620 €
Maltézska pomoc Slovensko o.z.	humanitárna a zdravotnícka pomoc utečencom	24 740 €
Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, n.o.	humanitárna pomoc pre sýrskych a ďalších utečencov v Maďarsku, v Iraku a na blízkom východe	29 022 €
2. kolo		
Maltézska pomoc Slovensko	humanitárna pomoc utečencom v utečeneckom tábore Dobova v Slovinsku	8 791 €
Inštitút pre migráciu a komunikáciu	projekt Pomôžme utečencom!	29 998, 33 €
Emergency Medical and Rescue Assistance Slovakia, o.z. – EMRAS ¹⁵	zdravotná pomoc a služby prvej pomoci pre ľudí na úteku	30 000 €
Slovak Fashion Council, o.z.	projekt Domov na mame – výroba detských nosičov	30 000 €
ADRA – Adventistická agentúra pre pomoc a rozvoj, o.z.	pomoc utečencom v tábore Slavonski Brod – Chorvátsko	29 877, 96 €
Centrum pre výskum etnicity a kultúry – CVEK	projekt Interkultúrny sprievodca životom na Slovensku	24 610 €
OZ Človek v ohrození	projekt Utečenci medzi nami	10 500 €
Diecézna charita Nitra	projekt Integrácia ľudí s ľuďmi	10 708 €
Od emócií k poznaniu, n.o. – EDUMA	projekt Poznaním k ľudskosti	10 500 €
Spoločenstvo Ladislava Hanusa	projekt Kto pomôže?	23 120 €
Slovenská katolícka charita	zabezpečenie protipožiarnych opatrení v časti núdzového bývania pre osoby s medzinárodnou ochranou	6 700 €
Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, n.o.	humanitárne aktivity a pomoc utečencom na území Slovinska, Srbska, Iraku a na blízkom východe	26 000 €

Zdroj: Nadácia otvorenej spoločnosti, 2016

15 Vznik tejto organizácie je bezprostredne spojený s migračnou a utečeneckou krízou – záchranári, ktorí najprv pomáhali v susedných krajinách vo svojom voľnom čase, neskôr založili občianske združenie.

S obsahom podporených projektov, ako aj s termínmi ich realizácie, je možné sa bližšie oboznámiť na stránke Nadácie otvorenej spoločnosti, ktorá finančný príspevok od spoločnosti TIPOS spravuje.

2.2 Zhrnutie výsledkov primárneho výskumu

V prvej fáze bolo hlavným cieľom skúmania zistiť, ktoré mimovládne organizácie realizovali/realizujú nejaký druh aktivity v súvislosti s migračnou krízou. Zároveň sme zisťovali, či sa oslovené mimovládne organizácie v danej (alebo súvisiacej) oblasti angažovali už pred krízou a v prípade kladnej odpovede aspoň na jednu z položených otázok, v čom spočívali/spočívajú ich aktivity. Prehľad odpovedí uvádzame v nasledujúcej tabuľke.

Tabuľka č. 4 | Vyhodnotenie prvého kola odpovedí

Odozva	Počet
Mail sa vrátil ako nedoručený	4
Bez odpovede	17
Bez odpovede, ale z iných zdrojov sme zistili, že mali/majú aktivity	6
Odpovedali, ale nemali/nemajú aktivity v súvislosti s krízou	13
Z toho: mali/majú aktivity súvisiace s migráciou, ale nie priamo v súvislosti s krízou (výskum, diskusie, publikácie, projekty na tému migrácie, interkulturálneho dialógu, predchádzania a riešenia konfliktov...)	6
Odpovedali a mali/majú aktivity v súvislosti s krízou	8

Oslovené mimovládne organizácie, aj v prípade negatívnej odpovede na položené otázky, sa ukázali ako cenný zdroj odporúčaní na iné organizácie a iniciatívy s aktivitami na pomoc utečencom a migrantom.¹⁶

Mimovládne organizácie, ktoré kladne odpovedali na prvú z položených otázok, a teda potvrdili, že realizovali alebo realizujú aktivity v súvislosti s migračnou krízou, sme následne oslovili ešte raz so súborom otázok, ktoré sme počas rozhovorov podľa potreby dopĺňali.¹⁷

Výsledky komunikácie v prvom kole a následne realizovaných rozhovorov môžeme zhrnúť nasledovne: niektoré dopytované mimovládne organizácie mali aktivity v oblasti

16 Ďalším zdrojom informácií o slovenských mimovládnych organizáciách, ktoré sa venujú pomoci utečencom a migrantom, boli zoznamy projektov týchto organizácií, podporených Ministerstvom vnútra SR a v rámci Výzvy k ľudskosti, ktorým sme sa osobitne venovali už v predchádzajúcej časti. O niektorých mimovládnych organizáciách, ktoré na našu komunikáciu nereagovali, sa nám podarilo získať informácie z médií, z opisu projektov, ktorými sa uchádzali o grant, z ich webových stránok, a ďalších, najmä internetových, zdrojov.

17 Hoci rozhovory sme pôvodne zamýšľali realizovať anonymne, o čom boli predstavitelia mimovládnych organizácií vopred informovaní, väčšina z nich dala súhlas s uvedením názvu organizácie, a niektoré aj s citovaním ich vyjadrení. Mailová komunikácia a rozhovory boli realizované v mesiacoch jún – august 2016.

migrácie už pred vypuknutím migračnej a utečeneckej krízy. Väčšina týchto aktivít bola zameraná na prehlbovanie informovanosti o tejto problematike. Nie všetky organizácie s aktivitami v oblasti migrácie pred krízou sa zapojili do humanitárnej pomoci počas krízy: pre niektoré organizácie nie je migrácia ústrednou oblasťou záujmu, táto téma sa v ich „portfóliu“ objavila príležitostne; pre niektoré organizácie je to síce nosná téma, ale nemajú charakter humanitárnych organizácií, a tak sa do poskytovania pomoci počas krízy buď nezapojili (ale pokračovali vo svojich doterajších, napr. vzdelávacích, aktivitách), alebo sa do poskytovania pomoci zapojili, niektoré dokonca rozšírili svoje „portfólio“ aktivít o poskytovanie humanitárnej pomoci, hoci predtým sa zameriavali napr. na rozvojové aktivity. Pre organizácie, ktoré sa už predtým zameriavali na poskytovanie humanitárnej pomoci počas kríz bolo presmerovanie aktivít na pomoc utečencom a migrantom prirodzené.

Zaujímavé bolo pre nás zistenie, že pomoci utečencom a migrantom sa v súvislosti s migračnou a utečeneckou krízou začali venovať aj organizácie, ktoré pred krízou aktivity tohto druhu nemali. Na túto skutočnosť, teda že s projektmi prichádzajú aj mimovládne organizácie, ktoré sa tejto oblasti nikdy predtým nevenovali, nás počas rozhovorov upozornili aj zástupcovia niektorých mimovládnych organizácií, ktoré v tejto oblasti pôsobia už dlhšie.

Oslovené organizácie vykonávali svoje aktivity v zahraničí aj na Slovensku. Do zahraničia smerovala najmä humanitárna pomoc – zbierky jedla a oblečenia a vysielanie dobrovoľníkov, pričom pomoc bola poskytnutá najmä do susedných krajín Maďarska a Rakúska, v ktorých sa kríza prejavila vo väčšej miere ako na Slovensku. Po zatvorení hraníc bola pomoc presmerovaná aj do vzdialenejších štátov. Väčšinu aktivít v rámci Slovenska môžeme zahrnúť k aktivitám zameraným na lepšiu integráciu imigrantov.

Aktivity, na ktoré sa organizácie počas migračnej krízy zamerali, v podstate kopírujú jednotlivé fázy príchodu a pobytu imigrantov: migranti prichádzajúci počas krízy, s ohľadom na spôsoby prepravy, počty a ročné obdobie, akútne potrebovali humanitárnu pomoc (zabezpečiť základné životné potreby, najmä jedlo, zdravotnú starostlivosť, oblečenie, prístrešie). Po umiestnení v azylových zariadeniach, ako už bolo uvedené vyššie, sa o ich potreby stará štát. Pri zabezpečovaní niektorých služieb pritom spolupracuje s mimovládnymi organizáciami.

Okrem špecifikácie realizovaných aktivít nás zaujímala aj motivácia, ktorá viedla k zapojeniu sa do poskytovania pomoci počas migračnej krízy a skúsenosti mimovládnych organizácií pri samotnom priebehu poskytovania pomoci – od momentu rozhodnutia realizovať aktivitu, cez rýchlosť reakcie, zabezpečenie personálnych kapacít a materiálnych zdrojov, až po subjektívne vyhodnotenie efektívnosti poskytnutej pomoci.

V súvislosti s motiváciou, všetky opýtané organizácie uviedli, že ich rozhodnutie bolo odrazom hodnôt organizácie a v súlade s jej zameraním. Pri realizácii aktivít, vrátane fundraisingu, väčšina organizácií použila zaužívané mechanizmy, resp. spôsoby práce len prispôbila potrebám aktuálnej situácie. Na otázku, či bolo potrebné navýšiť personálne kapacity už odpovede neboli také jednotné – niektoré organizácie zvládli realizáciu aktivít s existujúcou kapacitou, iné síce neangažovali nových pracovníkov, ale existujúci personál pracoval nad rámec svojich pracovných náplní a obvyklého pracovného času a niektoré organizácie navýšili počty, najmä z radov dobrovoľníkov. Viacerí respondenti sa vyjadrili, že realizácia aktivít v teréne bola náročná najmä po psychickej stránke.

Záver

Poskytovanie pomoci pri humanitárnych krízach bez účasti mimovládnych organizácií je dnes už takmer nepredstaviteľné. Ich úloha je nezastupiteľná, k čomu prispievajú mnohé z aspektov fungovania mimovládnych organizácií, vďaka ktorým dokážu rýchlo a účinne reagovať na náhle vzniknuté, neočakávané situácie. Do značnej miery k tomu prispieva osobné zanieťenie, či už zamestnancov, alebo dobrovoľníkov, ktorí sa v aktivitách mimovládnych organizácií angažujú. Potvrdili nám to aj závery, ku ktorým sme dospeli počas nášho výskumu slovenských mimovládnych organizácií a ich pôsobenia od vypuknutia migračnej krízy. Hoci Slovenská republika nebola migračnými tokmi intenzívne zasiahnutá, situácia v susedných krajinách nenechala slovenskú verejnosť a mimovládne organizácie ľahostajné a podnietila vznik mnohých iniciatív a projektov na pomoc utečencom a migrantom v zahraničí, ale aj nové aktivity v rámci Slovenska.

V súvislosti s tým bolo možné pozorovať pomerne nový fenomén, a to nárast úlohy sociálnych médií aj v tejto oblasti. Vďaka existencii sociálnych sietí sa zefektívnila koordinácia pomoci, čo je v často sa meniacich podmienkach veľmi dôležité, a zároveň tento priestor začali využívať nielen mimovládne organizácie, ale tiež jednotlivci rozvíjajúci individuálne aktivity.

Na základe nášho výskumu sa rozhodne nedá tvrdiť, že spoločenská klíma, ktorá na Slovensku pretrváva v súvislosti s migračnou krízou by priala fundraisingovým aktivitám mimovládnych organizácií na pomoc utečencom a migrantom. Faktom je, že v súvislosti s migračnou situáciou boli uvoľnené finančné zdroje mimo obvyklých schém, ktoré sú k dispozícii slovenským humanitárnym a rozvojovým organizáciám a mnohé z nich to využili. Zdá sa, že rovnako efektívne, ako dokážu mimovládne organizácie reagovať na potreby ľudí v krízových situáciách, zareagovali niektoré mimovládne organizácie aj na „ponuku“ a rozšírili svoje „portfólio“ aktivít na oblasť migrácie, hoci sa tomu nikdy predtým nevenovali.

V tejto súvislosti je teda možné mimovládne organizácie, ktoré sa aktívnym spôsobom zapojili do pomoci pri riešení dôsledkov spôsobených migračnou krízou, rozdeliť do dvoch skupín: v prvej skupine sa nachádzajú mimovládne organizácie, ktoré už mali skúsenosti s pomocou utečencom alebo migrantom, alebo mali skúsenosti s pomocou pri zvládaní humanitárnych kríz; v druhej skupine sa nachádzajú mimovládne organizácie, ktoré sa v týchto oblastiach angažovali po prvýkrát. Mimovládne organizácie z prvej skupiny mohli pri svojich aktivitách využiť doterajšie skúsenosti; mimovládne organizácie z druhej skupiny vystavali svoje aktivity „na zelenej lúke“, čím nechceme ich projektom ubrať na význame. Naopak, domnievame sa, že pri formulovaní obsahu projektov, ktoré mali prichádzať s praktickou pomocou pre cieľové skupiny, vzniklo aj niekoľko veľmi kreatívnych a užitočných, nápadov. Dôležité je, aby projekty, ktoré vznikli ako reakcia na vzniknutú situáciu (migračná kríza a dodatočné zdroje pre financovanie projektov mimovládnych organizácií pôsobiach v tejto oblasti), neostali len jednorazovou záležitosťou. Lebo ako sa zatiaľ javí, migračná kríza ešte nepominula a proti imigračné nálady sa stále šíria nielen v slovenskej spoločnosti. To poskytuje tretiemu sektoru aj naďalej široké pole pôsobenia.

Za najdôležitejší prínos zapojenia sa slovenských mimovládnych organizácií do pomoci utečencom a migrantom, okrem pomoci samotnej, považujeme šírenie dobrého

mena a pozitívneho imidžu Slovenska, ktoré do určitej miery môžu vyvážať prevažne negatívne vnímanie Slovenska v súvislosti s migračnou krízou.

Široké pole pôsobnosti poskytuje téma aktivít slovenských mimovládnych organizácií v prospech utečencov a migrantov aj v rámci výskumu, nakoľko ide o oblasť v slovenských podmienkach veľmi málo prebádanú. V rámci nášho výskumu sme sa prakticky nestretli s monografiou, vedeckou alebo odbornou štúdiou, ktorá by sa špecificky venovala aktivitám slovenských mimovládnych organizácií vo vzťahu k utečencom a migrantom. Jedným z dôvodov je bezpochyby skutočnosť, že pred migračnou krízou bola medzinárodná migrácia na Slovensku na okraji záujmu a počet utečencov a imigrantov bol (a stále je) nízky. Avšak očakávame, že spolu s pozornosťou, ktorú migračná kríza v slovenských podmienkach pritiahla, sa záujem výskumníkov či už v oblasti migrácie, alebo v oblasti neziskového sektora, viac zameria na niektoré z vyššie zmienených aspektov. Okrem iného by to veľmi pomohlo priniesť do tejto témy, ktorá je často predmetom populistických prejavov, potrebné fakty.

Literatúra

- ANDROVIČOVÁ, J. 2015. Sekuritizácia migrantov na Slovensku – analýza diskurzu. In *Sociológia*. Roč. 47, č. 4 (2015) Bratislava : Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied. ISSN 0049-1225. s. 319-339.
- BOLEČEKOVÁ, M. 2014. Migračná politika Slovenskej republiky: desať rokov po vstupe do Európskej únie In *Politické vedy : časopis pre politológiu, najnovšie dejiny, medzinárodné vzťahy, bezpečnostné štúdiá*. Roč. 17, č. 3 (2014). ISSN 1335-2741. s. 68–90.
- BOLHOVÁ, 2016. e-mailová komunikácia s Mgr. Michaelou Bolhovou z Migračného úradu MV SR, Odboru migrácie a integrácie, zo dňa 25. augusta 2016.
- BROZMANOVÁ GREGOROVÁ, A. 2009. Mimovládne organizácie na Slovensku pred rokom 1989. In BROZMANOVÁ GREGOROVÁ, A. a kol. *Tretí sektor a mimovládne organizácie*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-8083-805-8. s. 33-38.
- ČAJKA, P. 2012. Issues of an Ageing Population in European Union. In *Journal of Environmental Science and Engineering*. David Publishing Company located at 9460 Telstar Ave Suite 5, EL Monte, CA 91731, USA. Volume 1, Number 8, August 2012 (Serial Number 8). ISSN 2162-5271, p. 966–970.
- DENNÍK N, 2016. *Časť asýrskych kresťanov, ktorí prišli na Slovensko z Iraku, sa vrátila domov*. [online]. dennikn.sk [cit. 2017-01-22]. Dostupné na internete: <https://dennikn.sk/462831/cast-asyrskych-krestanov-ktori-prisli-slovensko-iraku-sa-vratila-domov/>
- DIVINSKÝ, B. 2009. *Migračné trendy v Slovenskej republike po vstupe krajiny do EÚ (2004-2008)*. Bratislava : IOM Medzinárodná organizácia pre migráciu, 2009. ISBN 978-80-970274-2-1.
- EUROSTAT. 2016. *Asylum in the EU Member States*. [online]. ec.europa.eu. [cit. 2016-09-05]. Dostupné na internete: <<http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7203832/3-04032016-AP-EN.pdf/>>
- IOM. 2015. Irregular Migrant, Refugee Arrivals in Europe Top One Million in 2015: IOM. [online]. Medzinárodná organizácia pre migráciu. [cit. 2017-01-22]. Dostupné na internete: <https://www.iom.int/news/irregular-migrant-refugee-arrivals-europe-top-one-million-2015-iom>

- IOM. 2016. *Migrácia na Slovensku*. [online]. Medzinárodná organizácia pre migráciu. [cit. 2016-08-05]. Dostupné na internete: <http://www.iom.sk/sk/migracia/migracia-na-slovensku>
- MRLIANOVÁ, A. – ULRICHOVÁ, N. – ZOLLEROVÁ, M. 2011. *Praktické opatrenia v boji proti nelegálnej migrácii v Slovenskej republike*. Národná štúdia pre Európsku migračnú sieť. Bratislava : Národný kontaktný bod Európskej migračnej siete v Slovenskej republike, 2011. ISBN 978-80-89506-15-6.
- MURRAY SVIDROŇOVÁ, M., VACEKOVÁ, G., VALENTINOV, V. 2016. The theories of non-profits: a reality check from Slovakia. In *Lex Localis : journal of local self-government*. Maribor : Institute for local self-government and public procurement. Vol. 14, no. 3 (July 2016), ISSN 1855-363X, pp. 399-418.
- MVSR, 2005–2015. *Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike 2005–2015*. [online]. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky. [cit. 2016-06-25]. Dostupné na internete: <http://www.minv.sk/?rocenky>
- MVSR. 2016a. *Štatistiky*. [online]. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky. [cit. 2016-08-10]. Dostupné na internete: <http://www.minv.sk/?statistiky-20>
- MVSR, 2016b. Slovenskí policajti budú pomáhať aj v Macedónsku, misia v Slovinsku bude pokračovať [online]. minv.sk [cit. 2016-09-09]. Dostupné na internete: <http://www.minv.sk/?tlacove-spravy&sprava=slovenski-policajti-budu-pomahat-aj-v-macedonsku-misia-v-slovinsku-bude-pokracovat>
- NADÁCIA OTVORENEJ SPOLOČNOSTI, 2016. *Prehľad podporených projektov Výzvy k ľudskosti*. [online] In osf.sk [cit. 2016-09-09]. Dostupné na internete: <http://osf.sk/financny-prispevok-vyzvy-k-ludskosti/podporene-projekty/>
- NIČ, M., STURM, C., 2016. Solidarity with refugees is not exclusively reserved for the West. [online] In Social Europe [cit. 2016-09-09]. Dostupné na internete: <https://www.socialeurope.eu/2016/05/solidarity-refugees-not-exclusively-reserved-west/>
- OLEJÁROVÁ, B. 2016. Imigrácia z tretích krajín ako nástroj riešenia demografických problémov Európskej únie. In *Interpolis'15 : zborník vedeckých prác, medzinárodná vedecká konferencia doktorandov a mladých vedeckých pracovníkov*. Banská Bystrica : Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela - Belianum, 2016. ISBN 978-80-557-1074-7. s. 159–164.
- SIMSA, R. et al, 2016. *Beiträge der Zivilgesellschaft zur Bewältigung der Flüchtlingskrise – Leistungen und Lernchancen*. Wien : NPO & SE Kompetenzzentrum.
- SITA, 21.9.2016. Lajčák: Pre utečencov poskytneme 550 vládnych štipendií [online]. spravy.pravda.sk. [cit. 2016-09-28]. Dostupné na internete: <http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/405682-lajcak-pre-utecencov-poskytneme-550-vladnych-stipendii/>
- VACEKOVÁ, G., MURRAY SVIDROŇOVÁ, M. 2016. Nonprofit organizations in selected CEE countries : a journey to sustainability. Radom : Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium”, 2016. 148 s. ISBN 978-83-62805-03-7.